

Social Cohesion and Development

Vol 4, No 1 (2009)

Labor Migration and Social Welfare

The contribution of domestic work to the welfare marginalisation of migrant women

Ιορδάνης Ψημμένος

doi: [10.12681/scad.8911](https://doi.org/10.12681/scad.8911)

Copyright © 2016, Ιορδάνης Ψημμένος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ψημμένος Ι. (2016). The contribution of domestic work to the welfare marginalisation of migrant women. *Social Cohesion and Development*, 4(1), 139–154. <https://doi.org/10.12681/scad.8911>

Η συμβολή της οικιακής εργασίας στην προνοιακή περιθωριοποίηση των μεταναστριών

Ιορδάνης Ψημμένος, Πάντειο Πανεπιστήμιο

The contribution of domestic work to the welfare marginalisation of migrant women

Iordanis Psimmenos, *Panteion University*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μια συνδυαστική ανάλυση των εργασιακών συνθηκών και απόψεων των μεταναστών/τριών σχετικά με την κοινωνική προστασία, αποκαλύπτει τις τροχιές της προνοιακής περιθωριοποίησης. Το παρόν άρθρο εξετάζει αυτές τις τροχιές μέσα από μια προσεκτική ματιά στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας και το πώς αυτό απομακρύνει τις Αλβανές και Ουκρανές μετανάστριες από τις υπηρεσίες κοινωνικής ασφάλισης, υγείας και προσχολικής φροντίδας. Συνειδητοποιώντας ότι υπάρχουν αντικειμενικοί και υποκειμενικοί παράγοντες που καθορίζουν την πρόσβαση στην πρόνοια, η ανάλυση ισχυρίζεται ότι οι διαδρομές εισόδου στην οικιακή εργασία, η οργανωτική της δομή και οι αποκτημένες νοοτροπίες και αξίες που σχετίζονται με αυτήν παγιδεύουν τις γυναίκες στο προνοιακό περιθώριο.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μετανάστριες, οικιακή εργασία, προνοιακή περιθωριοποίηση

ABSTRACT

A combined analysis of migrants' work conditions and views about social protection reveals the trajectories of welfare marginalisation. The article here examines those trajectories, through a closer look at the occupation of domestic work and how it distantiates migrant Albanian and Ukrainian women from social insurance, health and pre-school care services. Realizing that there are objective and subjective factors which determine welfare access, the analysis argues that the routes of entry into domestic work, its organisational structure and the acquired attitudes and values associated with it trap women into welfare marginality.

KEYWORDS: Migrant women, domestic work, welfare marginalisation

1. Εισαγωγή: Το πρόβλημα

Το παρόν άρθρο εξετάζει τη συμβολή της οικιακής εργασίας στην προνοιακή περιθωριοποίηση¹ των μεταναστριών. Επικεντρώνεται στις δυσκολίες πρόσβασης των μεταναστριών στις κοινωνικές υπηρεσίες που παρέχουν κοινωνική προστασία.

Η κοινωνική προστασία πολλές φορές θεωρείται ως το αποτέλεσμα μορφών ένταξης και ενσωμάτωσης των ανθρώπων σε ηθικές οικονομικές δραστηριότητες και κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα αλληλεγγύης της κοινωνίας². Η δε έλλειψη αυτών των μορφών εκλαμβάνεται συνήθως ως ο βασικός μοχλός κίνησης της ζωής των ανθρώπων έξω από τα αποδεκτά όρια, που συνήθως

ορίζεται ως κοινωνικό περιθώριο. Οι άνεργοι, οι εκτός αγοράς εργασίας, οι «άνικανοι» προς εργασία λόγω διάφορων μορφών σωματικών ή ψυχικών αδυναμιών, οι παραβατικοί, και οι άνθρωποι που δεν διαθέτουν πόρους για τη διατήρηση ή εξασφάλιση της επιβίωσης τους αποτελούσαν τα κλασικά παραδείγματα στην προσέγγιση του περιθωρίου. Ωστόσο, μέσα από την κοινωνιολογία και την κοινωνική πολιτική αντιλαμβανόμαστε ότι υπάρχουν διαφορές ή σωστότερα διαφορετικά είδη κοινωνικής περιθωριοποίησης και δεν συγκροτούν όλα την ιδέα ότι η ένταξη ή/και ενσωμάτωση στις κυρίαρχες δράσεις ή/και αντιλήψεις μιας κοινωνίας περιορίζουν τη ζωή στο περιθώριο (βλ. Βενιέρης 2006). Μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να συμβαίνει και το αντίθετο, και οι ενταξιακές διαδικασίες στην αγορά εργασίας και στα κυρίαρχα συστήματα κοινωνικής ασφάλειας ή προστασίας να σπρώχνουν ή/και να ισοδυναμούν με την ανάπτυξη μιας ζωής στο περιθώριο. Αυτή βασικά ήταν και η μεταπολεμική κριτική που ασκήθηκε στα εθνικά συστήματα πρόνοιας και στις σχέσεις που ανέπτυξαν με μεταναστευτικούς πληθυσμούς και γενικότερα εργαζόμενους σε χαμηλού κύρους δουλειές (Gans 1995, Myrdal 1960 στο Entzinger 2007).

Από την παλαιότερη αλλά και σύγχρονη ιστορία της γυναικείας μετανάστευσης αυτό που διακρίνεται είναι ότι η κοινωνική περιθωριοποίηση στο μεγαλύτερο μέρος της συνδέεται με την ένταξη των μεταναστριών στην οικονομία, εργασία και στα πολιτισμικά πρότυπα των κοινωνιών υποδοχής (McIntosh 2005, Seccombe 1993, Morris 1994). Η αντιστοιχισμένη δηλαδή της περιθωριοποίησης και της ζωής εκτός των ορίων της κοινωνίας κάθε άλλο παρά προφανής είναι. Αυτό που διακρίνεται σε αυτή την πολύπλοκη αλλά σημαντική ιστορία είναι ότι οι μετανάστριες αν και κατέχουν κεντρική θέση και ρόλο στην ανάπτυξη των κοινωνιών υποδοχής, βιώνουν διάφορα είδη κοινωνικής περιθωριοποίησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι οικιακές εργάτριες, ή το υπηρετικό προσωπικό των διάφορων νοικοκυριών που αναλαμβάνει συνήθως τη φροντίδα και την καθαριότητα των οικογενειών. Μέσα από την οικιακή εργασία οι γυναίκες βιώνουν χαμηλούς μισθούς ή αποδοχές, κοινωνικό στίγμα που τις εγκλωβίζει σε εργασίες χαμηλού κύρους, και συνθήκες εργασίας που αφήνουν ανοιχτά τα περιθώρια σωματικής και ηθικής εκμετάλλευσης. Πάνω απ' όλα όμως οι μετανάστριες αποκτούν ξεχωριστές σχέσεις με τις επίσημες μορφές κοινωνικής προστασίας. Πότε μέσα από τον εξαναγκασμό των γυναικών στην υπηρετική απασχόληση από τις κοινωνικές υπηρεσίες για την εξασφάλιση αγαθών και υπηρεσιών ασφάλειας και πότε μέσα από τον αποκλεισμό τους από τις τυπικές μορφές κοινωνικής προστασίας, οι μετανάστριες οικιακές εργάτριες βρίσκονται συνήθως στο κοινωνικό περιθώριο. Αυτή την παραπάνω σχέση μεταξύ εργασίας και περιθωριοποίησης όσον αφορά τα θέματα κοινωνικής προστασίας θα προσπαθήσει το παρόν άρθρο να αναδείξει μέσα από την ανάλυση ορισμένων δεδομένων που προέκυψαν από την πρόσφατη έρευνα (ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ I υπεύθυνες καθ. Κ. Κασιμάτη και Λουκία Μουσούρου, για τους φορείς παροχής υπηρεσιών ΠΕ 5 βλ. Ψημμένος, Σκαμνάκης 2008)³. Μέρος της έρευνας διερεύνησε την πρόσβαση των μεταναστριών οικιακών εργατριών από την Αλβανία και την Ουκρανία σε φορείς παροχής υπηρεσιών όπως αυτή της κοινωνικής ασφάλισης, υγείας και προσχολικής φροντίδας. Ειδικότερα το ενδιαφέρον στράφηκε στο πώς οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν την πρόσβαση τους στις παραπάνω μορφές κοινωνικής προστασίας και πώς αντιμετωπίζονται οι γυναίκες από τους κρατικούς υπαλλήλους των υπηρεσιών αυτών.

2. Το πλαίσιο της προνοιακής περιθωριοποίησης

Η συγκρότηση ενός γενικού πλαισίου ανάλυσης της κοινωνικής προστασίας του μεταναστευτικού πληθυσμού αποτυπώνεται συνήθως με τον εντοπισμό κυρίως δύο βασικών προβληματισμών. Αυτοί αφορούν: την αντιμετώπιση από τις κοινωνικές υπηρεσίες των αναγκών των μεταναστευτικών

πληθυσμών και πώς προσαρμόζονται οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί στις απαιτήσεις και γενικές κατευθύνσεις των κοινωνικών υπηρεσιών.

Όσον αφορά τους παραπάνω προβληματισμούς, η μελέτη που επιμελήθηκαν οι Mitchell, Blitzstein, Gordon και Maro (2003) υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εργασίας (Τμήμα Συντάξεων των ΗΠΑ), του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια (Κέντρο Boettner για την Γεροντολογία και Penn) και της Σχολής Wharton, αποτελούσε μέρος μιας συνολικότερης διερεύνησης της κοινωνικής προστασίας των εργαζόμενων των ΗΠΑ που απασχολούνται σε χαμηλού κύρους εργασίες. Το ενδιαφέρον της μελέτης επικεντρώθηκε στο πώς και τι είδους ασφάλιση μπορεί να έχουν εργαζόμενοι που δεν συμβάλλουν το ίδιο ή/και καθόλου σε σχέση με άλλους εργαζόμενους στα συστήματα υγείας και πρόνοιας. Η μελέτη καταλήγει σε δύο βασικά συμπεράσματα: πρώτο, η οικονομία και τα συστήματα ασφάλισης δεν προσαρμόζονται στις καινοτόμες αλλαγές που συμβαίνουν στις αγορές εργασίας και δεν καλύπτουν τις ανάγκες των εργαζομένων και δεύτερο, η αγορά εργασίας και ειδικότερα οι εργοδοτικοί φορείς πρέπει να αλλάξουν τους τρόπους διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού ώστε να συνδιαχειριστούν τα νέα προβλήματα ασφάλισης με τους κρατικούς φορείς προστασίας. Στην ίδια περίπου κατεύθυνση κατευθύνονται και οι μελέτες των Wadenjö (2000), Von Loeffelholz και Thränhardt (1996), Ederveen (2004) και Ekberg (2004) καθώς και η συγκριτική μελέτη των Boeri, Hanson και Mc Cormick (2002) όπου τονίζεται η αρνητική συμβολή της εργασίας στην ασφάλιση και συνταξιοδότηση κυρίως του μεταναστευτικού πληθυσμού (βλ. Entzinger 2007). Η δε ένταξη στις χαμηλού κύρους εργασίες επιφέρει ένα επιπλέον κόστος σε χώρες της Ευρώπης (έναντι του ντόπιου πληθυσμού), σε επιδόματα ανεργίας και οικογενειακές παροχές όπως αυτό της προστασίας των ανηλίκων (βλ. Péroud and de Guchteneire 2007:124-126). Ταυτόχρονα, η μελέτη του Hammar (1999) μας υπενθυμίζει ότι ο ήδη κλειστός τύπος κοινωνικής προστασίας βασισμένος στα πλαίσια της εθνικής καταγωγής ή υπηκοότητας, μόνιμης κατοικίας, αμοιβαίας προσφοράς, νομιμότητας και η οικονομική κρίση όλο και περισσότερο: πρώτο, μειώνουν το δίκτυο προστασίας προς τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς, και δεύτερο, αυξάνουν τις πιέσεις στους φορείς άσκησης κοινωνικής πολιτικής για εφαρμογή μορφών ελέγχου της μετανάστευσης μέσα από τη συγκράτηση παροχών που δεν αποτελούν μέρη επείγουσας βοήθειας. Οι αμφισημίες καθώς και οι αντιφάσεις που προκύπτουν μεταξύ και ανάμεσα στα συστήματα προστασίας των χωρών της Ε.Ε. και στις απαιτήσεις των οικονομιών και των μεταναστευτικών πληθυσμών για ανοιχτά σύνορα και στις πιέσεις του ντόπιου πληθυσμού για κλειστές αγορές εργασίας και συστήματα παροχών, διαμορφώνουν ερωτήματα για το μέλλον της ασφάλειας των εργαζομένων μεταναστών/τριών σε χαμηλού κύρους εργασίες. Το δίλημμα όπως αναφέρει ο Hammar (1999) είναι αν τελικά τα συστήματα κοινωνικής προστασίας όπως αυτό της Σουηδίας θα μετατραπούν σε δεύτερο εσωτερικό προπύργιο κατασταλτικής μεταναστευτικής πολιτικής, εμβαθύνοντας το χάσμα μεταξύ μεταναστών/τριών και ντόπιων και μεταξύ οικονομίας, πολιτικής και κοινωνικής αλληλεγγύης.

Σε μια συνδυαστική κατεύθυνση μεταξύ της προσαρμογής των συστημάτων κοινωνικής προστασίας στις ανάγκες των μεταναστευτικών πληθυσμών και στην προσαρμογή των τελευταίων στις ανάγκες των συστημάτων, κινούνται οι πρόσφατες μελέτες του πανεπιστημίου του Sussex (Κέντρο Ανάπτυξης στη Μετανάστευση 2008), του οργανισμού του ΟΗΕ (Τμήμα Κοινωνικής Ανάπτυξης UNRISD 2007) και της Παγκόσμιας Τράπεζας (Τμήμα Ανθρώπινης Ανάπτυξης – Κοινωνικής Προστασίας και Εργασίας, HDNSP, 2008, βλ. Avato et al 2008). Στις τρεις παραπάνω προσπάθειες διερεύνησης αυτό που κυριαρχεί είναι η ιδέα ότι τόσο οι συνθήκες εργασίας-απασχόλησης όσο και η οργάνωση και λειτουργία των φορέων κοινωνικής προστασίας διαμορφώνουν διάφορα εμπόδια στην πρόσβαση των μεταναστών/τριών σε κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες που σπρώχνουν τους ανθρώπους στο προνοιακό περιθώριο. Μέσα από την ανάλυση περιπτώσεων ιδίως των μεταναστευτικών πληθυσ-

σμών από χώρες της Αφρικής που απασχολούνται σε υπηρετικές ή άλλου είδους χαμηλού κύρους εργασίες εξετάζονται: οι δυνατότητες άσκησης κοινωνικής πολιτικής στις χώρες προέλευσης και πιο συγκεκριμένα η δυνατότητα παρέμβασης των διεθνών οργανισμών σε θέματα που αφορούν την κοινωνική στρωμάτωση και επαγγελματική κινητικότητα των ανθρώπων σε κοινωνίες όπου ακόμα κυριαρχούν ο φυλετισμός, το δουλεμπόριο και οι θρησκευτικές – πολιτισμικές κάστες. Επίσης εξετάζονται οι δυνατότητες ανάπτυξης μορφών κοινωνικής ασφάλισης που θα επιτρέπουν τη μεταφορά (portability) παροχών μεταξύ των χωρών προέλευσης και υποδοχής, και που θα διαμορφώνουν προσβάσεις των εργαζομένων σε διαφορετικά συστήματα κοινωνικής προστασίας. Αυτό όμως που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η κατανόηση της προνοιακής περιθωριοποίησης ως μια εν δυνάμει κατάσταση ανθρώπινης ύπαρξης που δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί αν δεν εισάγουμε παραμέτρους όπως αυτή του φύλου, της οικογενειακής κατάστασης και της μεταναστευτικής και εργασιακής διαδικασίας παραμονής των μεταναστών/τριών στις χώρες υποδοχής. Ιδιαίτερο ρόλο στην παραπάνω ανάλυση έχουν οι προβληματισμοί που συνδέονται με την πρόσβαση των μεταναστριών οικιακών εργατριών στην υγεία και κοινωνική ασφάλιση. Ειδικότερα στην πρόσφατη αναφορά του ΟΗΕ τονίζεται (βλ. Kofman and Raghuran 2007 στο UNRISD 2007:10-11) ότι τόσο οι αλλαγές στις αγορές εργασίας, όσο και η οργάνωση των οικογενειών στην Ευρώπη και οι μεταναστευτικές πολιτικές που ακολουθούνται, σπρώχνουν ένα μεγάλο μέρος των μεταναστριών σε προσωπικές υπηρεσίες και προσωποποιημένα επαγγέλματα (personalized professions) όπως αυτή της οικιακής εργασίας, ή της σεξουαλικής εργασίας. Για την κατανόηση των προβλημάτων πρόσβασης που βιώνουν αυτές οι εργαζόμενες ίσως θα πρέπει: πρώτο, να αναπτυχθούν αναλύσεις λιγότερο ευρωκεντρικές που να προσεγγίζουν εξίσου την κατάσταση κοινωνικής προστασίας στις χώρες προέλευσης. Δεύτερο, οι μελέτες κοινωνικής προστασίας ίσως θα πρέπει να εστιάζουν την προσοχή τους στις διαφορές μεταξύ διαφορετικών επαγγελματικών κατηγοριών και πώς και πόσο οι εμπειρίες από την εργασία και απασχόληση συμβάλλουν στην προνοιακή περιθωριοποίηση. Τρίτο, οι σύγχρονες συνθήκες εργασίας και μετανάστευσης επιβάλλουν μικρο-κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές αναλύσεις για το πώς κατανοείται η κοινωνική προστασία και ειδικότερα πώς αντιμετωπίζουν οι ίδιες οι μετανάστριες τα θέματα υγείας και κοινωνικής ασφάλισης. Τέταρτο, όπως αναφέρουν και οι Truong και Sainsbury (2007) (βλ. UN 2007: 12) μια προσέγγιση όπως η παραπάνω έχει σημασία να αναδείξει τόσο τις επίσημες, όσο και τις ανεπίσημες μορφές κοινωνικής προστασίας. Αυτό που αναδεικνύεται στη μελέτη του ΟΗΕ είναι ότι οι ανεπίσημες μορφές κοινωνικής προστασίας που αναπτύσσονται ανάμεσα στις οικιακές εργάτριες μπορούν να μας πληροφορήσουν όχι μονάχα για τα ελλείμματα της κοινωνικής πολιτικής, σχετικά με τα καθεστώτα βοήθειας (care regimes), αλλά μπορούν να μας πληροφορήσουν για το πώς διαμορφώνονται αλυσίδες βοήθειας (care chains) μεταξύ εργαζόμενων και εργοδοτικών φορέων, και φιλανθρωπικών ή εθελοντικών και ιδιωτικών φορέων αλληλεγγύης⁴.

Η επιστημονική ανάλυση των αντικειμενικών δυσκολιών πρόσβασης των μεταναστών/τριών σε αγαθά και υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας ως ένα βαθμό στην Ελλάδα ακολούθησε μια μακροδομική προσέγγιση (Petmesidou, Mosialos 2005). Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στις ιστορικές διαδρομές ανάπτυξης του συστήματος πρόνοιας της χώρας (βλ. Σακελλαρόπουλος 2005), στις ελλείψεις συντονισμού, στις δυσλειτουργίες και στις νέες προκλήσεις της μεταναστευτικής πολιτικής, της ευέλικτης νοικοκυριών. Για τους ειδικούς της κοινωνικής πολιτικής ένα μέρος της ερευνητικής προσπάθειας στόχο είχε την ανάδειξη της οικονομικής και κοινωνικής βιωσιμότητας των συστημάτων ασφάλισης και υγείας εν μέσω αλλαγών στην οικονομία, την πολιτική της Ε.Ε. και των εσωτερικών προκλήσεων λόγω της μετανάστευσης και του δημογραφικού προβλήματος (Ρομπόλης 2007, Σακελλαρόπουλος 2004, 2005). Με τις μελέτες των Γετίμη και Πετρινώτη (2003), Καψάλη (2003), Παύλου (2003), Κασιμάτη και Ψημμένος (2004), και Μπάγκαβου, Παπαδοπούλου και Συμεωνάκη

(2008), η έρευνα αρχίζει να προσανατολίζεται περισσότερο στο πώς οι υπηρεσίες αντιμετωπίζουν το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Η έμφαση δίνεται στο έλλειμμα παροχών αλλά και στις άτυπες πρακτικές των υπαλλήλων των φορέων όπου μέσα από διάφορες μορφές διακριτικής ευχέρειας η πολιτική πρόνοιας που εφαρμόζεται φαίνεται να διαφέρει από κεντρικές οδηγίες ή επίσημες πολιτικές στους τομείς υγείας και κοινωνικής ασφάλισης (βλ. επίσης Τσιώλης 2005).

Τα επιστημονικά ευρήματα των παραπάνω μελετών έσπρωξαν την εξέταση των σχέσεων μεταξύ κοινωνικών υπηρεσιών και μεταναστευτικών πληθυσμών προς κατευθύνσεις που εξειδικεύονται περισσότερο στους εθνικούς, έμφυλους και επαγγελματικούς ή γενικότερα ταξικούς φραγμούς που υψώνονται απέναντι στους μετανάστες/τριες⁵.

3. Η έρευνα για τους φορείς παροχής υπηρεσιών και την πρόσβαση

Aπό την επιτόπια έρευνα για τους φορείς παροχής υπηρεσιών και την πρόσβαση των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία [ΠΕ5, υπεύθυνοι Ψημμένος, Σκαμνάκης, ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ Ι] αυτό που βασικά προκύπτει είναι ότι η πρόσβαση των μεταναστριών οικιακών εργατριών σε κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες καθορίζεται από δύο σημαντικές διαστάσεις της κοινωνικής προστασίας. Αυτές αφορούν: τις συνθήκες εργασίας των μεταναστριών και πώς ερμηνεύουν οι ίδιες τα θέματα υγείας, κοινωνικής ασφάλισης και προσχολικής φροντίδας, και τις συνθήκες παροχής υπηρεσιών και πώς ερμηνεύουν οι υπάλληλοι των κοινωνικών υπηρεσιών τη σχέση τους με τις μετανάστριες χρήστες των υπηρεσιών (για τους υπαλλήλους βλ. άρθρο Σκαμνάκη παρόν τεύχος).

Επικεντρώνοντας εδώ το ενδιαφέρον στις συνθήκες εργασίας των μεταναστριών, αυτό που καταρχάς φαίνεται να προκύπτει είναι ότι τα θέματα κοινωνικής προστασίας καθορίζονται σε ένα μεγάλο βαθμό από: α) τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταναστριών στη χώρα προέλευσης και υποδοχής, β) την είσοδο στην οικιακή εργασία στη χώρα υποδοχής, γ) την οργάνωση, λειτουργία του «επαγγέλματος» και τις αντικειμενικές παραμέτρους που θέτουν, εμπόδια πρόσβασης στις κοινωνικές υπηρεσίες, και δ) τις συνθήκες, αξίες και προσδοκίες των γυναικών που απορρέουν από τη σχέση τους με την εργασία και τους φορείς παροχής υπηρεσιών (βλ. Πίνακα 1).

Από τις 42 συνεντεύξεις σε βάθος με μετανάστριες από την Ουκρανία και Αλβανία, αναδεικνύεται μια πορεία σταδιακής απομάκρυνσης των γυναικών από υπηρεσίες και αγαθά όπως η κοινωνική ασφάλιση, η δημόσια ιατροφαρμακευτική και προσχολική φροντίδα. Η πορεία αυτή συμπεριλαμβάνει εμπόδια ή φραγμούς όπως είναι η μεταναστευτική πολιτική, η ιδιομορφία της κάθε ξεχωριστής αγοράς εργασίας (εσωτερική και εξωτερική οικιακή εργασία), οι συνθήκες εργασίας, και οι συνθήκες και αντιλήψεις της εργαζόμενης γύρω από τα θέματα της κοινωνικής προστασίας. Πρωταρχικά οι γυναίκες από την Ουκρανία και την Αλβανία αντιμετωπίζουν εμπόδια πρόσβασης στις κοινωνικές υπηρεσίες και την αγορά εργασίας λόγω της εισόδου τους στη χώρα με τουριστική άδεια και ως εξαρτώμενα μέλη οικογενειών στην Ελλάδα αντίστοιχα. Στη συνέχεια λόγω έλλειψης κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων, λόγω εξαρτήσεων από οικογενειακά δίκτυα και γραφεία εύρεσης εργασίας, αλλά λόγω και των πολιτισμικών εθνικών και έμφυλων διακρίσεων και στερεοτύπων που αντιμετωπίζουν στην Ελληνική κοινωνία, σπρώχνονται στην άτυπη οικιακή εργασία. Η είσοδος στην παραοικονομία, η αστάθεια της απασχόλησης και η οργάνωση και λειτουργία της εσωτερικής και εξωτερικής εργασίας φαίνεται από την έρευνα να βαθαίνουν το χάσμα των γυναικών με τις κοινωνικές υπηρεσίες.

Πίνακας 1: Θεματικές Ενότητες Ανάλυσης

<p style="text-align: center;">1. Χαρακτηριστικά οικιακού εργατικού δυναμικού</p> <ul style="list-style-type: none"> • Οικογενειακή δομή και λειτουργία (τόπο προέλευσης – υποδοχής) • Εργασία – απασχόληση (τόπο προέλευσης) • Ηλικίες και εκπαιδευτικά προσόντα • Τύπος και τρόπος μετανάστευσης
<p style="text-align: center;">2. Είσοδος στην άτυπη οικιακή εργασία – αιτίες</p> <ul style="list-style-type: none"> • Μεταναστευτική πολιτική • Εθνικός και κατά-φύλο καταμερισμός της αγοράς • Προσδοκίες από τη χώρα υποδοχής • Οικογενειακά δίκτυα
<p style="text-align: center;">3. Αντικειμενικές συνθήκες που εμποδίζουν την κοινωνική προστασία</p> <ul style="list-style-type: none"> • Έλλειψη άδειας παραμονής-εργασίας • Κανόνες λειτουργίας του επαγγέλματος – <i>εσωτερική εργασία</i> [π.χ. υπεργολαβία, αντικείμενο εργασίας, σχέσεις με εργοδοτική οικογένεια] – <i>εξωτερική εργασία</i> [π.χ. πολυ-εργοδοτική απασχόληση, τοπική αγορά και δίκτυα απασχόλησης] • Οικογενειακές ανάγκες και προσδοκίες • Αδυναμίες καθορισμού του αντικειμένου εργασίας, της μορφής απασχόλησης, των οικονομικών αποδοχών
<p style="text-align: center;">4. Εργασιακή «κουλτούρα» - συνήθειες – αξίες</p> <ul style="list-style-type: none"> • Πολιτισμικές – εθνικές διαφοροποιήσεις / ιεραρχήσεις • Έμφυλα στερεότυπα • Εξω-οικονομικά οικογενειακά κίνητρα απασχόλησης • Συναισθηματικοί δεσμοί • Ανάπτυξη άτυπων στρατηγικών προστασίας (π.χ. τραπεζικοί λογαριασμοί, κληρονομίες, γάμος, κλπ) • Υιοθέτηση νέων αξιών εργασίας και κοινωνικής προστασίας

Πίνακας 2: Προβλήματα πρόσβασης και τρόποι αντιμετώπισης

Κοινωνικές υπηρεσίες	Συνήθη προβλήματα λόγω εργασίας	Τρόποι αντιμετώπισης
Κοινωνική Ασφάλιση	Μεταφορά παροχών	Διεύρυνση κοινωνικών δεσμών με άτυπα δίκτυα προστασίας: γάμος-φιλανθρωπικά σωματεία (Ουκρανές) δεσμοί με εργοδότες (Αλβανές)
	ένοσημα	Αυτασφάλιση-εξαγορά ενσήμων (Ουκρανές) – αγορά ενσήμων συζύγων (Αλβανές)
	συνταξιοδότηση	Κληρονομιά – τραπεζικοί λογαριασμοί (Αλβανές) σταθεροποίηση εργοδοτικής οικογένειας (Ουκρανές)
	Επιδόματα (π.χ. ανεργίας κ.λπ.)	Πολυ-εργοδοτική απασχόληση (Αλβανές) / εσωτερική απασχόληση (Ουκρανές)
	Άδεια παραμονής - εργασίας	Εξαγορά χαρτιών
Υγεία	περίθαλψη	Πελατειακές σχέσεις με νοσηλευτικό προσωπικό (Αλβανές) φιλανθρωπικά σωματεία (Ουκρανές)
	Φαρμακευτική κάλυψη	Ιδιωτική αγορά
	Νοσήλεια –έκτακτα περιστατικά	Προσφυγή σε Εργοδότες – συγγενείς ή άτυπα δίκτυα
	Ιατρικές εξετάσεις/επισκέψεις	Ιδιωτικά ιατρεία / επισκέψεις χώρα προέλευσης (Ουκρανές)
	Προληπτικοί έλεγχοι	Καμμία πρόληψη
	Τοκετοί – διακοπή εγκυμοσύνης	Ιδιωτική κάλυψη (Αλβανές) – φιλανθρωπικά σωματεία (Ουκρανές)
	Ψυχικές ανάγκες	Προσαρμοστικότητα απαιτήσεων (Αλβανές) – προβλεψιμότητα περιστάσεων / ανάπτυξη δεξιοτήτων (Ουκρανές)
Παιδικοί Σταθμοί ή/και Νηπιαγωγεία	Εγγραφή σε Π.Σ.	Μεταβίβαση ευθύνης σε τρίτους / πληρωμή Δ.Υ.
	Επιμέλεια ανηλίκων	εργοδοτική ή φιλανθρωπικά σωματεία (Ουκρανές)
	Προετοιμασία ανηλίκων	Έλληνες εργοδότες – γείτονες (Αλβανές)
	Ολοήμερη φροντίδα	Έλληνες εργοδότες – γείτονες (Αλβανές) – Φιλανθρωπικά σωματεία / ιδιώτες (Ουκρανές)
	Εμβολιασμοί	Ιδιωτικά
	Ανασφάλεια – αβεβαιότητα προοπτικών	Ανάπτυξη δεξιοτήτων ευελιξίας, μετακίνησης και απασχόλησης

Οι γυναίκες σπρώχνονται για την κάλυψη των κοινωνικών τους αναγκών σε άτυπες ατομικές ή ιδιωτικές πρακτικές (Πίνακας 2), οι οποίες και φαίνεται στην έρευνα να συγκροτούν πέρα από την ασφάλεια της εργαζόμενης, ένα πλέγμα αλληλεγγύης και σταθερότητας της εργαζόμενης στη συγκεκριμένη αγορά εργασίας. Σε αυτό το σημείο η έρευνα αποτυπώνει ίσως το μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και αυτό δεν είναι άλλο από ότι τα δέκα χρόνια παρουσίας τους στη χώρα και στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας διαμόρφωσε όχι μονάχα προβλήματα επιβίωσης στη χώρα υποδοχής αλλά και τρόπους προστασίας αυτής της επιβίωσης που συμβαδίζουν με την ανασφάλιστη εργασία, την ιδιωτική και ατομική κάλυψη των θεμάτων υγείας και την άτυπη φροντίδα και επιμέλεια των παιδιών τους. Η ενδυνάμωση της άτυπης προστασίας παρουσιάζεται στην έρευνα ως το αποτέλεσμα όχι μονάχα των αντικειμενικών συνθηκών εργασίας αλλά και των συνθηκών και αντιλήψεων που έχουν διαμορφωθεί κατά την πορεία ένταξης των γυναικών στο επάγγελμα της οικιακής εργασίας. Όπως αποτυπώνεται και στον Πίνακα 2, η έρευνα ανέδειξε τις διάφορες μορφές άτυπης προστασίας οι οποίες συνδέονται άμεσα με τον τύπο απασχόλησης και γενικότερα τη λειτουργία και συνέχεια της οικιακής εργασίας. Αν και προκύπτουν διαφορές στους τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων μεταξύ των εξωτερικών και εσωτερικών οικιακών εργατριών κοινό χαρακτηριστικό είναι η συσχέτιση του εργασιακού περιβάλλοντος (άμεσα ή έμμεσα π.χ. μέσω γνωριμιών με συντοπίτισσες οικιακές εργάτριες) με τα προβλήματα και την προσέγγιση τους.

4. Τα στάδια της προνοιακής περιθωριοποίησης

Η πορεία προνοιακής περιθωριοποίησης των μεταναστριών όπως αποτυπώνεται και στους δύο παραπάνω πίνακες, αποτελείται από τέσσερα βασικά στάδια. Αυτά περικλείουν: το πρώτο στάδιο που αφορά την οργάνωση και τις κοινωνικές σχέσεις στον τόπο προέλευσης καθώς και τον τύπο και τρόπο μετανάστευσης των γυναικών. Εκτός από τα ιδιαίτερα δημογραφικά χαρακτηριστικά των γυναικών όπως η ηλικία και οι οικογενειακοί δεσμοί, η μελέτη διακρίνει δύο σημαντικές πτυχές της ζωής και αυτές αφορούν την αβέβαιη απασχόληση στην Ουκρανία και Αλβανία, και το γεγονός ότι οι γυναίκες από την Ουκρανία εισέρχονται στην Ελλάδα για την εύρεση εργασίας με μεγαλύτερες αποδοχές, ως υπεύθυνες μονογονεακών οικογενειών και με τουριστική άδεια παραμονής. Οι Αλβανές εισέρχονται στην Ελλάδα κυρίως για λόγους οικογενειακής επανένωσης, συνήθως με τα παιδιά τους, αρχικά χωρίς ταξιδιωτικά έγγραφα ή με άδειες παραμονής που συνήθως είναι εξαρτημένες από τις άδειες παρανομής των συζύγων στη χώρα. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε ένα τύπο οικονομικής γυναικείας μετανάστευσης που σχετίζεται με την ανάληψη οικονομικών κυρίως ευθυνών απέναντι στην οικογένεια, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αυτό που έχουμε είναι μια μετανάστευση που αφορά την επανασύνδεση της οικογένειας και δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως οικονομική μετανάστευση. Και στις δύο όμως παραπάνω περιπτώσεις αυτό που καταδεικνύει η μελέτη είναι ότι οι γυναίκες έχουν βιώσει την οικονομική ανασφάλεια στον τόπο τους και ειδικότερα σε θέματα που αφορούν άμεσα την επιβίωση και κάλυψη των αναγκών της οικογένειας τους, είτε αυτά σχετίζονται με υλικά είτε και με κοινωνικά θέματα.

Το δεύτερο στάδιο αφορά την είσοδο τους στην άτυπη εργασία η οποία και περικλείει διάφορους πρωτογενείς και δευτερογενείς κινδύνους περιθωριοποίησης. Όσον αφορά τους πρωτογενείς κινδύνους, η έρευνα δείχνει ότι π.χ. η ανασφάλιστη εργασία να μην μπορεί να εξασφαλίζει υψηλότερα εισοδήματα ή άμεσα κέρδη από την απασχόληση (cash for jobs), απομακρύνει όμως τις γυναίκες από τη διευθέτηση της νόμιμης παραμονής και εργασίας τους στη χώρα και κατ' επέκταση από μια σειρά άλλα κοινωνικά αγαθά όπως η περίθαλψη για λόγους υγείας και ακόμα η εγγραφή των παιδιών τους σε παιδικούς σταθμούς και νηπιαγωγεία (βλ. Πίνακα 2). Σύμφωνα με την έρευνα

χάνονται ταυτόχρονα και άλλα δικαιώματα όπως η δυνατότητα επιλογής τους επαγγέλματος, η αυτόνομη διαβίωση και στέγαση, η καταγγελία του εργοδότη κλπ. Όσον αφορά τους δευτερογενείς κινδύνους, η έρευνα φέρνει στο φως διάφορα προβλήματα όπως είναι η αστάθεια στις αποδοχές και στην απασχόληση η οποία και επιφέρει ιδίως στις Ουκρανές αλλαγές στα αρχικά σχέδια προσωρινής μετανάστευσης και στην σταδιακή απομάκρυνση από τα παιδιά τους (είτε αυτό σημαίνει καθυστέρηση της επανόδου στην Ουκρανία είτε σχετίζεται με τον αποκλεισμό των παιδιών τους στην Ελλάδα σε φιλανθρωπικά ιδρύματα). Πέρα όμως από τα παραπάνω ζητήματα, μια σειρά από άλλα θέματα που σχετίζονται με την αλλαγή ρόλων, προτύπων και σχέσεων μέσα στην οικογένεια, εξάρτησης από την εργοδοτική οικογένεια για την κάλυψη βασικών αναγκών, όπως αυτό της υγείας ή της προστασίας των παιδιών ή της στέγης και ακόμα της διαμεσολάβησης με τις μεταναστευτικές αρχές, διαμορφώνουν πλαίσια πατρωνίας, ανασφάλειας και περιθωριοποίησης.

Σε αυτά τα δύο αρχικά στάδια, αυτό που δείχνει η έρευνα είναι ότι: πρώτο, οι μετανάστριες έρχονται αντιμέτωπες με διάφορες παραλλαγές προνοιακής περιθωριοποίησης. Στον τόπο προέλευσης η κοινωνική πραγματικότητα σπρώχνει τις γυναίκες στην ανεργία (κυρίως Ουκρανία) ή σε προσωρινές μορφές απασχόλησης. Τα οικονομικά προβλήματα επιβίωσης, η λύση του γάμου (Ουκρανία) ή η μετανάστευση του συζύγου (Αλβανία) και γενικότερα η κοινωνική αναταραχή και ανασφάλεια σπρώχνουν τις γυναίκες στη μετανάστευση. Οι Ουκρανές έρχονται στην Ελλάδα με στόχο την εργασία και την γρήγορη επάνοδο στην οικογένεια τους και οι Αλβανές έχουν στόχο την οικογενειακή επανένωση με το σύζυγο που ήδη έχει μεταναστεύσει στην χώρα. Θα αρκούσε εδώ η παρατήρηση ότι οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν στον τόπο προέλευσης διάφορα προβλήματα επιβίωσης και οικογενειακών υποχρεώσεων που ως ένα βαθμό τις σπρώχνουν έξω από κάθε «δίκτυο» ασφάλειας. Στην ουσία όμως το κεντρικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν αφορά την έλλειψη πόρων, απασχόλησης και διασποράς του οικογενειακού ιστού λόγω μετανάστευσης του συζύγου όπως στην περίπτωση των Αλβανών μεταναστριών ή λόγω διαζυγίου ή διάστασης όπως στην περίπτωση των Ουκρανών.

Δεύτερο, στον τόπο υποδοχής, οι μετανάστριες έρχονται αντιμέτωπες με την μεταναστευτική πολιτική, πολιτισμικές αντιλήψεις που διακρίνουν τους ανθρώπους ανάλογα της εθνικότητας και του φύλου και αγορές εργασίας που διακρίνονται από άλλες. Ιδίως για το τελευταίο, η μελέτη καταδεικνύει ότι αυτές οι αγορές εργασίας χαρακτηρίζονται από μια σειρά λειτουργιών και προτύπων οργάνωσης που απορρέουν κυρίως από ιδιώτες – άτομα και ανάγκες νοικοκυριών και τροφοδοτούνται από εργαζόμενες που έχουν ήδη δυσκολίες πρόσβασης ή έχουν αποκλειστεί από άλλες αγορές. Η ένταξη των μεταναστριών στην Ελληνική πραγματικότητα σπρώχνει τις γυναίκες σε χαμηλού κύρους εργασίες και ειδικότερα σε προσωπικές υπηρεσίες όπως αυτή της εσωτερικής και εξωτερικής οικιακής εργασίας. Οι πορείες ζωής των μεταναστριών πολλές φορές συρρικνώνονται σε μια φράση: «ελληνική πραγματικότητα». Για τις Ουκρανές η εξάρτηση τους από γραφεία εύρεσης εργασίας, συντοπίτες ή/και διακινητές ανθρώπινου δυναμικού, ο φόβος της σύλληψης στο δρόμο, η αδυναμία εύρεσης στέγης και ακόμα η δυνατότητα παροχής υποτυπώδους οικογενειακής «θαλωρής» και ασφάλειας από τα εργοδοτικά νοικοκυριά, αποτελούν πόλους ώθησης ή και έλξης στην εσωτερική οικιακή εργασία. Για τις Αλβανές η οικογενειακή επανένωση, η έλλειψη της δυνατότητας εύρεσης εργασίας σε άλλους τομείς, οι ανάγκες και οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης της οικογένειας εδώ αλλά και οι ανάγκες του ατόμου για ελευθερία κινήσεων και επιβίωσης σπρώχνουν στην εξωτερική υπηρετική εργασία.

Αυτό που γίνεται κατανοητό από τις εμπειρίες ζωής και τις ερμηνείες αυτών από τις μετανάστριες είναι ότι το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στον τόπο υποδοχής είναι η κοινωνική και επαγγελματική τους στρωμάτωση. Οι φόβοι ή οι εμπειρίες περιθωριοποίησης λόγω

έλλειψης εισοδήματος ή/και προσωρινής ή μόνιμης ανάλειψης των οικογενειακών υποχρεώσεων από τις γυναίκες στον τόπο προέλευσης, στην Ελλάδα συνεχίζουν ως ένα βαθμό. Όμως αυτές οι εμπειρίες επιβαρύνονται από βασικές ελλείψεις σε κοινωνικά δικαιώματα που αφορούν ελευθερίες που έχουν σχέση με τη στέγαση, την απασχόληση, τους οικογενειακούς δεσμούς, την σωματική ακεραιότητα και τη ελεύθερη μετακίνηση. Η Ελβίρα (ετών 50) από την Ουκρανία εξηγεί την εμπειρία της από την οικιακή εσωτερική εργασία λέγοντας στη συνέντευξη της ότι:

...[η εργασία είναι σαν φυλακή] αφού είναι κλειστό και δεν μπορείς να ανοίξεις την πόρτα, δεν μπορείς να πας κάπου, να πάρεις τηλέφωνο την πατρίδα... δεν ήμουνα ποτέ με την πόρτα κλειδωμένη πριν. Δεν ένοιωθα καλά, δεν ένοιωθα σαν άνθρωπος... Αυτό βέβαια είναι υπηρέτρια, υπηρέτρια, βέβαια ένοιωθα έτσι... (Ψημμένος, Σκαμνάκης 2008: 138)

Μετά περίπου από μια δεκαετία παραμονής στην Ελλάδα καθώς και στην εσωτερική και εξωτερική οικιακή εργασία, η έρευνα διαπιστώνει ότι η ένταξη των μεταναστριών στην οικονομία και τα πολιτισμικά πρότυπα αυτής βαθαινούν το χάσμα μεταξύ υπηρεσιών, κοινωνικής προστασίας και των γυναικών. Αν επικεντρωθούμε στις αντικειμενικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες οργάνωσης της οικιακής εργασίας (τρίτο στάδιο περιθωριοποίησης) αυτό που αντιλαμβανόμαστε είναι ότι ακόμα και αν οι μετανάστριες καταφέρουν σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα να επιλύσουν το πρόβλημα που αφορά την άδεια παραμονής και εργασίας, αυτό είναι προσωρινό. Οι πολυεργοδοτικές μορφές απασχόλησης (Αλβανίδες) ή υπεργολαβικής απασχόλησης και εξάρτησης για την παραμονή στη χώρα (κυρίως Ουκρανές), οι μεταβολές στις οικογενειακές σχέσεις, οι ανάγκες και οι αδυναμίες καθορισμού οικονομικών κριτηρίων εργασίας από τις εργαζόμενες (λόγω της φύσης της εργασίας και σχέσεων εξάρτησης από τους εργοδότες) διαμορφώνουν μια πορεία ζωής διακεκομένων σχέσεων με τις υπηρεσίες ασφάλισης, υγείας και προσχολικής φροντίδας.

Επιπλέον, τα ακαθόριστα πλαίσια καταμερισμού καθηκόντων και χρόνου εργασίας, η εξάρτηση της απασχόλησης άμεσα από το εύρος και βάθος γνωριμιών, «φιλικών» δικτύων και της προσπάθειας σταθεροποίησης της παρουσίας της εργαζόμενης στην τοπική αγορά εργασίας, θέτουν εμπόδια πρόσβασης των γυναικών στην τυπική κοινωνική προστασία. Όσο περισσότερο σταθεροποιείται η σχέση των μεταναστριών με την οικιακή εργασία τόσο απομακρύνονται από δυνατότητες πρόσβασης. Η συμβολή της οικιακής εργασίας στην προνοιακή περιθωριοποίηση των γυναικών φαίνεται να εξαρτάται λιγότερο από ατομικές προδιαθέσεις, συγκυρίες ή τυχαία περιστατικά (όπως συγκεκριμένες σχέσεις με τον Α ή Β εργοδότη) και περισσότερο από προϋποθέσεις που καθορίζουν τη φύση και υποστήριξη της απασχόλησης, τα καθήκοντα και τα κανονιστικά πρότυπα που διέπουν το ρόλο της εργαζόμενης σε ένα εργοδοτικό νοικοκυριό. Οι οικονομικές – οργανωτικές «νόρμες» της υπηρετικής αγοράς εργασίας που διαπερνούν το επάγγελμα και κατ'επέκταση τον ίδιο τον εργαζόμενο στον εργασιακό του χώρο δεν συμβάλλουν μονάχα στις συνθήκες ζωής (standards of living) που επιβάλλουν π.χ. την ανασφάλιστη εργασία, την απομόνωση από το οικείο συγγενικό ή άλλο περιβάλλον, ή τη νομιμοποίηση μέρους της σωματικής και ψυχικής εκμετάλλευσης της εργαζόμενης. Η Λαρία από την Ουκρανία εξηγεί αυτή την κατάσταση τονίζοντας στη συνέντευξη της ότι:

... έχασα αυτά που είχα μάθει. Τώρα είμαι πολύ μαζεμένη, δεν μπορώ μάλλον, κάνω τις δουλειές μου πιο γρήγορα από τότε που ξεκίνησα και αυτό έρχεται με τα χρόνια... Εκεί ήμουνα στο σπίτι μου, και ονειρευόμουν για το μέλλον μου. Εδώ είμαι σε πολύ χαμηλό επίπεδο και είμαι προσωρινή... ούτε βλέπω, ούτε σκέφτομαι για το μέλλον μου. Και βέβαια, είναι πολύ μεγάλη η διαφορά... (Ψημμένος, Σκαμνάκης 2008: 272)

Η εκμετάλλευση των αποθεμάτων και των δυνατοτήτων της εργαζόμενης πολλές φορές εμφανίζονται ως το αποτέλεσμα κυρίως οικονομικών συναλλαγών ή ανταλλαγών, αποκρύπτοντας τις ηθικές, κοινωνικές ανταλλαγές που εξελίσσονται μέσα στο χώρο της εργασίας. Οι οικονομικές – ορ-

γανωτικές «νόρμες» της οικιακής εργασίας κυρίως στηρίζονται σε ηθικές διαπραγμάτευσης, για τί ανταλλάσσεται σε μια εργασία, τί θεωρείται πρωτεύον και τί δευτερεύον, χρήσιμο ή αναγκαίο, τί είναι όφελος για την εργαζόμενη και πώς μεγιστοποιείται αυτό. Η Λουτμίλα (ετών 45) από την Ουκρανία συνοψίζει τη συμβολή της οικιακής εργασίας ως εξής:

...Τώρα πήρα πολύ μεγάλη πρακτική [πείρα]. Πώς να υπηρετήσω όλους τους άλλους, τώρα μπορώ να γίνω πολύ ωραία [καλή] νοσοκόμα για τον άρρωστο... (Ψημμένος, Σκαμνάκης 2008: 300)

Η διαπραγμάτευση αυτή αρχικά ξεκινά με γενικές σχεδόν αόρατες συνομολογίες όπως τί σημαίνει καθαριότητα, τί Αλβανή ή Ουκρανή μετανάστρια, τί εργοδότης/τρια, τί απασχόληση κλπ. Με τα χρόνια εμπλουτίζεται το «ρεπερτόριο» της οικιακής εργασίας με πιο πολύπλοκα θέματα που αφορούν την εξοικίωση, την προσαρμοστικότητα, τη χειραγώγηση της εργαζόμενης στις απαιτήσεις της εργοδοτικής οικογένειας μέσα από την ανάπτυξη προτύπων επικοινωνίας για τη μεγιστοποίηση των οφελών από αυτή την εργασία (τέταρτο στάδιο περιοθωριοποίησης). Τα πρότυπα αυτά δεν έχουν μόνο υλικό χαρακτήρα αλλά και συμβολικό και πολλές φορές βασίζονται σε πτυχές της ζωής που συνήθως δεν υπολογίζονται από τους ειδικούς της εργασίας. Ένα καλό παράδειγμα εδώ είναι η συνήθεια, η γνωριμία και ανταλλαγή αμοιβαίων προβληματισμών σε ένα χώρο εργασίας, ή το κύρος και η εμπιστοσύνη που απορρέει από μια εργασία και τί μπορεί να σημαίνει αυτό για την εργαζόμενη και την αυτοεκτίμηση της. Οι αποστάσεις με τις κοινωνικές υπηρεσίες παγιώνουν μέσα από τη σταδιακή ανάπτυξη μιας συγκαταβατικής εικόνας του εαυτού της μετανάστριας από την ίδια για τη θέση που κατέχει τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στην κοινωνία γενικότερα. Στη μελέτη αναδεικνύονται κάποιες σημαντικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες διαμορφώνεται σε τελική ανάλυση η συγκαταβατικότητα, η αποδοχή και έλξη στις άτυπες μορφές προστασίας (βλ. επίσης Lyberaki 2008). Κάποιες από αυτές τις διαδικασίες συνδέονται με τη σταδιακή ανάπτυξη ρόλων και ιεραρχιών μέσα στο επάγγελμα, που αντανakλούν τις απόψεις των εργοδοτών περισσότερο για την αποδοτικότητα, και ενδυναμώνουν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της δουλειάς (βλ. επίσης Κασιμάτη, Μουσούρου 2007). Η έρευνα διαπίστωσε ότι υπάρχουν έντονες κριτικές από τις Αλβανές για τις εργαζόμενες από την Ουκρανία αλλά και κριτικές από τις Ουκρανές για τις γυναίκες από άλλες χώρες ή και τον ίδιο τόπο προέλευσης. Τα κριτήρια ταξινόμησης που αναφέρονται στις συνεντεύξεις φαίνεται περισσότερο να αφορούν την κοινωνική καταγωγή της εργαζόμενης (ιδίως μορφωτικό επίπεδο), τις ηθικές αξίες που μεταφέρουν από τον τόπο προέλευσης, τις απαιτήσεις που έχουν από τον εαυτό τους, την εργασία τους, και τις δεξιότητες και ικανότητες που αποκτούν για προσαρμογή στις νέες συνθήκες ζωής. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αφορά το πώς οι ίδιες μετά από χρόνια παραμονής και εργασίας στη χώρα αρχίζουν και συνδυάζουν το φύλο τους με τη δουλειά τους και αντιλαμβάνονται τη θέση τους και το ρόλο στην οικογένεια τους και στην εργοδοτική οικογένεια. Επισήμως οι σχέσεις συγγένειας δεν παραμερίζονται αλλά η έρευνα δείχνει ότι είτε συμπληρώνονται από τις σχέσεις με την εργοδοτική οικογένεια είτε όπως φαίνεται να συμβαίνει στην περίπτωση των Ουκρανών εσωτερικών οικιακών εργατριών, αντικαθιστώνται προσωρινά για το χρονικό διάστημα εργασίας και παραμονής στη χώρα. Φράσεις όπως η «δεύτερη οικογένεια μου» για την εργοδοτική οικογένεια ή κάνω «αυτά που θα πρόσφερα και στο σπίτι μου ως γυναίκα και μητέρα» ή η σύνδεση της αποδοτικότητας στην εργασία με τη «νοικοκυροσύνη» της εργαζόμενης μας υπενθυμίζουν ότι τελικά η χειραφέτηση από την εργασία αποτελεί στην καλύτερη περίπτωση μια επιθυμία από την πλευρά της φεμινιστικής διανόησης. Το ίδιο σημαντικό είναι και τα φαινόμενα ψυχικής μεταστροφής στο πώς δηλαδή οι ίδιες εργαζόμενες αντιλαμβάνονται μετά περίπου από μια δεκαετία τους στόχους τους, τις δυνατότητες τους και ακόμα τη σχέση τους με τον υπόλοιπο κόσμο. Η παραμέληση των αρχικών στόχων, ονείρων ή σχεδίων και η απομάκρυνση των γυναικών από τις κοινωνικές σχέσεις εκτός του χώρου εργασίας αρχικά παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα των οικονομικών και κοινωνικών

συνθηκών που επικρατούν στο επάγγελμα και στη χώρα. Σταδιακά μετατρέπονται τα παραπάνω σε μια λειτουργία επιβίωσης και ρεαλισμού απέναντι στην πραγματικότητα και μέσα από την ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών με την εργοδοτική οικογένεια, άτυπων ιδιωτικών τρόπων κοινωνικής προστασίας και νέων κριτηρίων σταδιοδρομίας στη χώρα υποδοχής δεν έχουμε μονάχα μια πορεία συγκατάβασης στην πραγματικότητα αλλά νέες ερμηνείες αυτής και νέες απαιτήσεις από τη ζωή. Όσον αφορά τους δεσμούς με την εργοδοτική οικογένεια στη μελέτη παρουσιάζονται τόσο ψυχικοί όσο και σωματικοί δεσμοί που επιτρέπουν την ανάπτυξη ασχολιών, ενδιαφέροντος και καταβολής προσπάθειας (effort) από την εργαζόμενη πέρα των τυπικών υποχρεώσεων και οικονομικών ενδιαφερόντων. Το ίδιο περίπου ισχύει και για νόρμες και πρακτικές κοινωνικής προστασίας. Για όλους όσους θεωρούν ότι η ένταξη στην οικονομία μέσα από την εργασία και απασχόληση οδηγούν στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος και αναγνώριση της σημασίας των φορέων κοινωνικής προστασίας, η περίπτωση των μεταναστριών οικιακών εργατριών που εξετάζει η έρευνα κρύβει εκπλήξεις. Η εργασία και η απασχόληση φαίνεται να εισάγει τις γυναίκες σε λογικές και πρακτικές αλληλεγγύης στην παραοικονομία όπως αυτή της κληρονομιάς, της συγκατοίκησης με την εργοδοτική οικογένεια, της πατρωνίας και της περιθαλψής και φροντίδας των παιδιών ιδιωτικά, ατομικά και με τη βοήθεια των εργοδοτών και των φιλανθρωπικών σωματείων (βλ. Πίνακα 2, επίσης Psimmenos 2007). Η πρακτική ρήξη με τις κοινωνικές υπηρεσίες δεν φαίνεται να είναι μονάχα το αποτέλεσμα του τί μπορεί η μετανάστρια οικιακή εργάτρια να απολαύσει στον τόπο υποδοχής ή/και τί μπορεί να διαθέσει το κρατικό σύστημα προστασίας, αλλά και τί τελικά η εργαζόμενη θεωρεί ως προτεραιότητα και σημαντικό στη ζωή. Η υιοθέτηση νέων προτύπων στην κοινωνική προστασία συνδέεται ανάλογα με το πόσο η ίδια η εργαζόμενη αναθεωρεί παλαιούς και θέτει νέους στόχους ωφέλειας και προοπτικών για την ίδια της την εργασία. Ο χώρος εργασίας κατανοείται από τις μετανάστριες ως «σχολείο» μάθησης τρόπων επικοινωνίας, γνωριμιών, και ενδυνάμωσης της προσωπικότητας της εργαζόμενης για την αντιμετώπιση των συνθηκών στη χώρα υποδοχής αλλά και για την υπέρβαση της ανασφάλειας και διαχείριση της ρευστότητας που επικρατεί στις μεταναστευτικές ομάδες. Στην ίδια περίπου διαπίστωση καταλήγει και μια άλλη ανάλογη μελέτη (ερευνητικό πρόγραμμα IAPASIS 2000-2003 βλ. Psimmenos, Kassimati 2006, 2007) όπου όπως και εκεί έτσι και εδώ η αντίληψη που κυριαρχεί είναι ότι οι χαμηλού κύρους εργασίες όπως αυτή της οικιακής εργασίας εισάγουν την εργαζόμενη σε τρόπους ζωή και απαιτήσεις διαφορετικές από τις τυπικές μορφές κοινωνικής προστασίας.

5. Επίλογος

Με αφετηρία τη μεταναστευτική διαδικασία εισόδου στην Ελλάδα και την απασχόληση των Ουκρανών και Αλβανών γυναικών στην οικιακή εργασία εξετάσθηκε η πορεία των σχέσεων των μεταναστριών με τις κοινωνικές υπηρεσίες. Συστατικό μέρος αυτής της πορείας αποτελεί η ίδια η εργασία και η μορφή απασχόλησης των γυναικών. Αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στις καθημερινές πρακτικές και αντιλήψεις επιβίωσης των οικιακών εργατριών γίνεται αντιληπτό ότι η προνοιακή περιθωριοποίηση δεν αφορά μονάχα τη διαχείριση των παροχών, τη λειτουργία των υπηρεσιών, τις ιδιαίτερες περιστάσεις και ατομικές συμπεριφορές αλλά και τη σχέση των μεταναστριών με τα οικονομικά και πολιτισμικά πρότυπα της κοινωνίας υποδοχής. Η ένταξη και ενσωμάτωση των γυναικών στις απαιτήσεις, τους κανόνες ή/και αξίες που διέπουν την οικιακή εργασία διαμορφώνουν διάφορους εξωτερικούς και εσωτερικούς περιορισμούς συμμετοχής των γυναικών στην τυπική κοινωνική προστασία. Οι Ουκρανές και Αλβανές αναζητούν για την εξασφάλιση και σταθεροποίηση της θέσης τους στην εργασία και στην ευρύτερη κοινωνία εναλλακτικούς τρόπους προ-

στασίας. Ως συνειδητή επιλογή, συνήθεια ή αποτέλεσμα της υπηρετικής σχέσης των γυναικών με την ελληνική κοινωνία, οι άτυπες μορφές προστασίας κυριαρχούν ως το νέο κανονιστικό πλαίσιο επιβίωσης ασφάλειας και ανάπτυξης της ζωής. Διαμεσολαβήσεις εργοδοτών, αναγκών και σχέσεων, διαμορφώνουν πλαίσια διαπραγμάτευσης για τι είναι οφέλιμο, πρωτεύουν και σημαντικό γύρω από την προστασία και ασφάλεια των γυναικών. Ο Sayad στην τελευταία του έρευνα *The suffering of the immigrant* (2004), αναφερόμενος σε αυτή τη διαπραγμάτευση διαπιστώνει ότι η σημασία τελικά της μετανάστευσης και της σχέσης των μεταναστευτικών πληθυσμών με τις διάφορες κοινωνικές υπηρεσίες, δεν αφορά μονάχα τα αντικειμενικά εμπόδια στις παροχές. Πολύ παραπάνω, αφορά τι περιμένει η ντόπια κοινωνία από τους μετανάστες και τι τελικά περιμένουν οι ίδιοι από την κοινωνία υποδοχής. Αυτό όμως είναι κάτι που διαμορφώνεται. Μέσα από την οικιακή εργασία κατασκευάζονται προσδοκίες, νέες ρυθμίσεις της ζωής και προσανατολισμοί που αποτελούν πρόσθετες προκλήσεις για την κοινωνική προστασία των μεταναστριών.

Σημειώσεις

1. Με τον όρο προνοιακή περιθωριοποίηση (welfare marginalisation) αντιλαμβανόμαστε την περιθωριοποίηση των ατόμων ή/και ομάδων που σχετίζεται άμεσα με τις κοινωνικές υπηρεσίες και παροχές πρόνοιας και ειδικότερα αφορούν την πρόσβαση των ανθρώπων σε τυπικούς φορείς κοινωνικής προστασίας, διαφέρει δε από άλλες μορφές περιθωριοποίησης που προκύπτουν από: την έλλειψη πόρων επιβίωσης, παραβατικότητα, ανικανότητα εργασίας κ.λπ. Βλ. Ψημμένος, Σκαμνάκης 2008:27 και Psimmenos 2007.
2. Η κοινωνική προστασία στοχεύει στη μείωση των αδυναμιών και διαχείριση των οικονομικών και άλλων κινδύνων των ατόμων, νοικοκυριών και κοινοτήτων. Περικλείει δε πολιτικές που υποστηρίζουν τους ανθρώπους να υπερβούν κινδύνους και αδυναμίες περιθωριοποίησης και να αναπτύξουν το κοινωνικό κύρος και δικαιώματα. Βλ. Avato et al 2008:5.
3. Τα ευρήματα από το ερευνητικό πρόγραμμα ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ Ι αναλύονται διεξοδικά από τις Κασσιμάτη και Μουσούρου (2007), καθώς και από το ειδικό τεύχος της Επιθεώρησης Κοινωνικών ερευνών βλ. Kassimati, Mousourou, Sakellis (2007) βλ. επίσης Καμπούρη (2007) και Θανοπούλου (2007).
4. Βλ. επίσης RMMRU report (2007), IMISCOE AzWorkshop (2006), Sussex University report (2005).
5. Για πληρέστερη αποτίμηση της ελληνικής ερευνητικής συνεισφοράς βλ. επίσης: Laliotou (2002), Tatsoglou, Alipranti (2003), Αλιπράντη (2007), και τις έρευνες για την οικιακή εργασία των μεταναστριών των Βασιλικού (2007), Παπαταξιάρχη, Τοπάλη, Αθανασοπούλου (2008), και Τοπάλη (2008), καθώς και των μελετών από την έρευνα ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ Ι (Κασσιμάτη, Μουσούρου 2007, Kassimati, Mousourou, Sakellis, 2007, Καμπούρη 2007, Θανοπούλου 2007 και Ψημμένος, Σκαμνάκης 2008).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αλιπράντη Λ. κ.ά., (2007), *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα Ευρήματα της Πανελληνίας Έρευνας του Κ.Ε.Θ.Ι.*, Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.
- Avato J., Koettl J. and Sabates-Wheeler R., (2008), "Definitions, Good Practices and Global Estimates on the status of Social Protection for International Migrants", Conference on Migration and Social Protection: Exploring issues of Portability and Access, UK Government's Department for International Development (DFID)- Instituté of Development Studies (IDS) and Sussex University (unpublished).

- Bales K., (2005), *Understanding Global Slavery*, Berkeley: University of California Press.
- Βασιλικού Κ., (2007), *Γυναικεία Μετανάστευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Beeks K. and Amir D., (eds) (2006), *Trafficking and the Global Sex Industry*, Oxford: Lexington Books.
- Βενιέρης Δ., (2006), «Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική και κοινωνική ενσωμάτωση. Ο ρόλος του Συμβουλίου της Ευρώπης», στο: Χ. Οικονόμου, Α. Φερώνας (επιμ.) (2006), *Οι εκτός των τοιχών. Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, Αθήνα, Διόνικος, σ.σ. 157-181.
- Γετίμης Π. και Πετρινώτη Ξ., (2003), Έρευνα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στελέχη του Δημοσίου στην εξυπηρέτηση των Μεταναστών-Παλινοστούτων-Προσφύγων – *Τελική Έκθεση*, Αθήνα, ΚΕ.Μ.ΜΕ.ΠΑ.Π /ΥΦΑΙΣΤΟΣ.
- Entzinger H., (2007), "Open Borders and the Welfare State", στο: A. Pécoud and P. de Guchteneire (eds), *Migration without Borders essays on the Free Movement of People*, New York: Unesco, Berghahn Books, p.p. 119-137.
- Gans H., (1995), *The war against the Poor*, New York: Basic Books.
- Hammar I., (1999), "Closing the door to the Swedish Welfare State", in: G. Brochman and T. Hammar (eds), *Mechanisms of Immigration Control. A comparative analysis of European Regulation Policies*, Oxford: Berg, p.p. 169-203.
- IMISCOE (2006), *Poverty, Vulnerability and Migration choice-report*, Geneva: International Migration – International Social Cohesion / IMISCOE.
- Κασιμάτη Κ., Ψημμένος Ι., (2004), «Οργανωτική κουλτούρα και κοινωνικός αποκλεισμός», στο: Μ. Πετμεζίδου, και Χρ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας – Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, σ.σ. 439-483.
- Κασιμάτη Κ., Μουσουρού Λ., (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*, Τόμος Ι, *Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Αθήνα, Gutenberg/ ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Kassimati K., Mousourou L., Sakellis I., (eds) (2007), *Gender and Migration : Aspects of Social Integration and Social Policy*, special issue, *The Greek Review of Social Research*, C' /2007, 124.
- Καψάλης Α., (2003), Ευρωπαϊκό Δίκτυο για Συνεργασία και Ανταλλαγές σε θέματα Κοινωνικού Αποκλεισμού και Υγείας των Μεταναστών – *Εθνική Έκθεση* Ελλάδα, Αθήνα: Ευρωπαϊκή Επιτροπή / Γαλλικό Υπουργείο Υγείας.
- Laliotou I., (2002), *Gender relationships in Europe at the turn of the Millenium*, Florence: E.U.I.
- Lyberaki A., (2008), "Dea ex Machina": Migrant women, care, work and women's employment in Greece", *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, GreeSE Paper No 20, London: L.S.E.
- McIntosh M., (2005), *Working Women in English Society 1300-1620*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitchell O.,Blitzstein D., Gordon M. and Mazo J., (eds), (2003), *Benefits for the Workplace of the Future*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Morris L., (1994), *Dangerous classes. The underclass and social citizenship*, London:Routledge.

- Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ., (2008), *Μετανάστευση και Παροχή Υπηρεσιών σε Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ – Μελέτες 29.
- Παπαταξιάρχης Ε., Τοπάλη Π., Αθανασοπούλου Α., (2008), *Κόσμοι της Οικιακής Εργασίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια / Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Παύλου Μ., (2003), «Οι μετανάστες "σαν κι εμάς": οι όψεις της απόκρισης στο Μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα», στο: Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης, Κοινωνική συμμετοχή, Δικαιώματα και ιδιότητα του Πολίτη*, Αθήνα: Κριτική, σ.σ. 39-88.
- Pécoud A. and de Guchteneire P., (2007), "Introduction: the migration without borders scenario", in: A. Pécoud and P. de Guchteneire (eds), *Migration without borders: Essays on the free movement of people*, Paris: Unesco / Berghahn Books, p.p. 1-33.
- Psimmenos I. and Kassimati K., (2006), "Albanian and Polish Undocumented Workers Life-stories: Migration Paths, tactics and identities in Greece", in: F. Dúvell (ed), *Illegal Migration in Europe Beyond Control*, London: Macmillan Press, p.p. 138-171.
- Psimmenos I. and Kassimati K., (2007), "Polish Workers and Flexible Service Work", in: A. Triandafyllidou, (ed), *Contemporary Polish Migration in Europe*, New York: The Edwin Mellen Press, p.p. 291-319.
- Psimmenos I., (2007), "Work Culture and Migrant Women's Welfare Marginalisation", *The Greek Review of Social research – special issue Gender and Migration: Aspects of Social Integration and Social Policy*, (eds), K. Kassimati, L. Mousourou, I. Sakellis, C' /2007, 124, p.p. 9-35.
- RMMRU (2007), *Marginalised Migrant Workers and Social Protection –report*, Dhaka: Refugee and Migratory Movements Research Unit / RMMRU.
- Ρομπόλης Σ., (2007), *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*, Αθήνα: Επίκεντρο.
- Σακελλαρόπουλος Θ., (επιμ.) (2004), *Οικονομία και πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Β', Αθήνα, Διόνικος.
- Σακελλαρόπουλος Θ., (2005), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, Διόνικος.
- Sayad A., (2004), *The suffering of the immigrant*, Cambridge: Polity Press.
- Seecombe W., (1993), *Weathering the Storm. Working class families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline*, London: Verso.
- Skamnakis Chr., (2007), "Migrant groups in a deficient system of Social Protection. Informal practices of social services employees as an element in accessibility", *The Greek review of Social Research – special issue Gender and Migration: Aspects of Integration and Social Policy*, (eds), K. Kassimati, L. Mousourou, I. Sakellis, C' /2007, 124, pp. 121-139.
- Sussex University (2005), *Migration, Urban Poverty and Health*, Sussex: Sussex University / Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty.
- Sussex University (2008), International Conference on Migration and Social Protection: Exploring Issues of Portability and Access, 5-6 Nov., Brighton, University of Sussex – Centre on Migration, Globalisation and Poverty – Institute of Development Studies.
- Tatsoglou E. and Maratou-Alipranti L., (eds) (2003), *Gender and International Migration: Focus on Greece*, Special issue, *The Greek Review of Social research*, A' /2003, 110.

- Therborn G. ,(ed.) (2006), *Inequalities in the World. New Theoretical Frameworks. Multiple Empirical Approaches*, London: Verso.
- Τοπάλη Π., (2008), *Σιωπηρές Σχέσεις. Διαπολιτισμικές επαφές: Η περίπτωση των Φιλιππινέζων οικιακών Βοηθών στην Αθήνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσιώλης Γ., (2005), *Προς μια νέα ηθική της εργασίας; Μια ποιοτική διερεύνηση φορέων συμβουλευτικής για την ένταξη στην απασχόληση*, Νο 23, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Ψημμένος Ι., (2006), «Η κοινωνική διάσταση της εργασίας των μεταναστριών οικιακών βοηθών» στο: Χ. Μπαγκαβος και Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.) (2006), *Μετανάστευση και Ένταξη των μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, ΚΕΚΜΟΚΟΠ/Gutenberg, σ.σ. 157-211.
- Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χρ., (2008), *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- UN (2007), *Social Policy and Migration – UNRISD Conference News, Report 22-23 Nov.*, Geneva, UNRISD/IOM/IFS.